

הנגשת ושימור מורשת התרבות המוחשית בארץ ישראל

פרופ' אלי שטרן

<u>נושאי ההרצאה</u>

- **מהי מורשת - מושגים והגדרות**
- **חוקים ומקורות להגדרת מורשת ושימור אתרים**
- **המשמעות וההשפעה של נכסי מורשת התרבות המוחשית**
- **הצורך בהנגשה ושימור נכסי המורשת**
- **סיווג אתרי ונכסי המורשת**
- **קריטריונים להגדרת האתרים והנכסים**
- **נוהל לרישום, תיעוד וצילום**

מהי מורשת - מושגים והגדרות

מורשת תרבות

מקורה של המלה 'מורשת' היא בשורש 'י.ר.ש.'. לכן, למרות שלמושג *'מורשת'* ישנן כמה הגדרות, כולן מתכנסות בסופו של דבר ל***'ירושה העוברת מדור לדור'***. ירושה, או יש המכנים אותה עיזבון. בהתאם:

מורשת היא **אוסף הערכים והנכסים**, השפה, הכללים, המסורות, המנהגים, הנורמות והתרבות של חברה או קבוצה, **המועברים מדור לדור.**

תרבות היא **התוכן של הנכסים המועברים**. היא התוכן של מכלול המורשת. למשל, תרבות ישראל היא התוכן של מכלול המורשת והיצירה היהודית ,המכוננת את זהותנו כאומה וכיחידים .יש המגדירים תרבות כדפוס התנהגות של חברה מסוימת, או אורח חיים.

מורשת תרבות היא **העברה של מכלול נכסי התרבות** של קהילה מוגדרת מהעבר להווה ומההווה לעתיד.
חשוב לומר שתיתכן גם מורשת שאינה מורשת תרבות. ואכן, האמנה לשמירת המורשת העולמית של אונסקו מבחינה בין מורשת תרבות למורשת טבע.

מורשת טבע היא האופי ומהות מכלולי הטבע הנשמרים ומועברים להמשך שימורם מדור לדור. בהתאם לאופי הנכסים העוברים מדור לדור, קיימת מעצם ההגדרה גם הבחנה בין מורשת תרבות מוחשית למורשת תרבות שאינה מוחשית.

מורשת תרבות מוחשית

מורשת התרבות המוחשית היא הביטוי הפיזי של נכסי מורשת התרבות שעברו מדור לדור ושרידיהם מצויים עדיין בשטח. האמנה לשימור מבנים ואתרי התיישבות רואה בהם את אחד מערכי היסוד הקושרים את יושבי הארץ אל תרבותה ועברה. הנכסים המוחשיים כוללים שטחים/טריטוריות, קרקעות, מבנים ואתרים בעלי ערך תרבותי, היסטורי וארכיטקטוני המעיד על יחסה של החברה לעברה ולערכיה המוצהרים.

מורשת תרבות שאינה מוחשית כוללת נכסים שאינם מוחשיים ואין להם בהכרח ביטוי פיזי ובהם ערכים, כללים, מנהגים ואורחות חיים, תורה שבעל פה, סמלים, אגדות, סיפורים, מסורות, שירים, ריקודים, חוקים, מצוות וכיוצא בזה.
כל הנכלל בירושה מוחשית ובירושה שאינה מוחשית העוברים בין הדורות, משקף למעשה את התרבות של אותם דורות.

חוקים ומקורות להגדרת אתרי מורשת ושימורם

חוקים ומקורות להגדרת מורשת ושימור אתרים

1. המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

הגוף המופקד על שימור אתרים ומבנים עם ערך היסטורי, תרבותי ואדריכלי. המועצה פועלת כעמותה עצמאית, בחסות משרד התרבות והספורט. **אתרים משנת 1700 ואילך**

2. חוקי תכנון ובנייה ותקנות תכנוניות

לדוגמה, **תמ"א 38**, המטפלת בחיזוק מבנים, כוללת הוראות שמאפשרות שימור של מבנים היסטוריים בהם חלים הגבלות.

בנוסף, ישנן החלטות ממשלתיות או מקומיות המכריזות על מבנים או אתרים כ"אתרי מורשת" רשמיים.

חוקים משפטיים רלוונטיים

חוק העתיקות, תשל"ח-1978 — קובע מסגרת משפטית לחשיפה, טיפול ושימור ממצאים ארכאולוגיים: מגדיר מהי "עתיקה", בעלות על עתיקות, רישוי חפירות, מסחר עתיקות, אתרי עתיקות, הפקעות וכו'.

- נוסח מלא זמין בויקיטקסט ("חוק העתיקות, תשל"ח-1978")
- גם זמינות של "תקנות העתיקות" כתוספות לחוק.

National Parks, Nature Reserves, National Sites and Memorial Sites Law –1998 — חוק העוסק בגנים לאומיים, שמורות טבע, אתרים לאומיים ואתרי הנצחה: מגדיר איך מכריזים אזור כאתר לאומי, אתר הנצחה, מהן סמכויות, איסור גרימת נזק, ענישה וכו'.

מקורות לאיתור אתרי מורשת

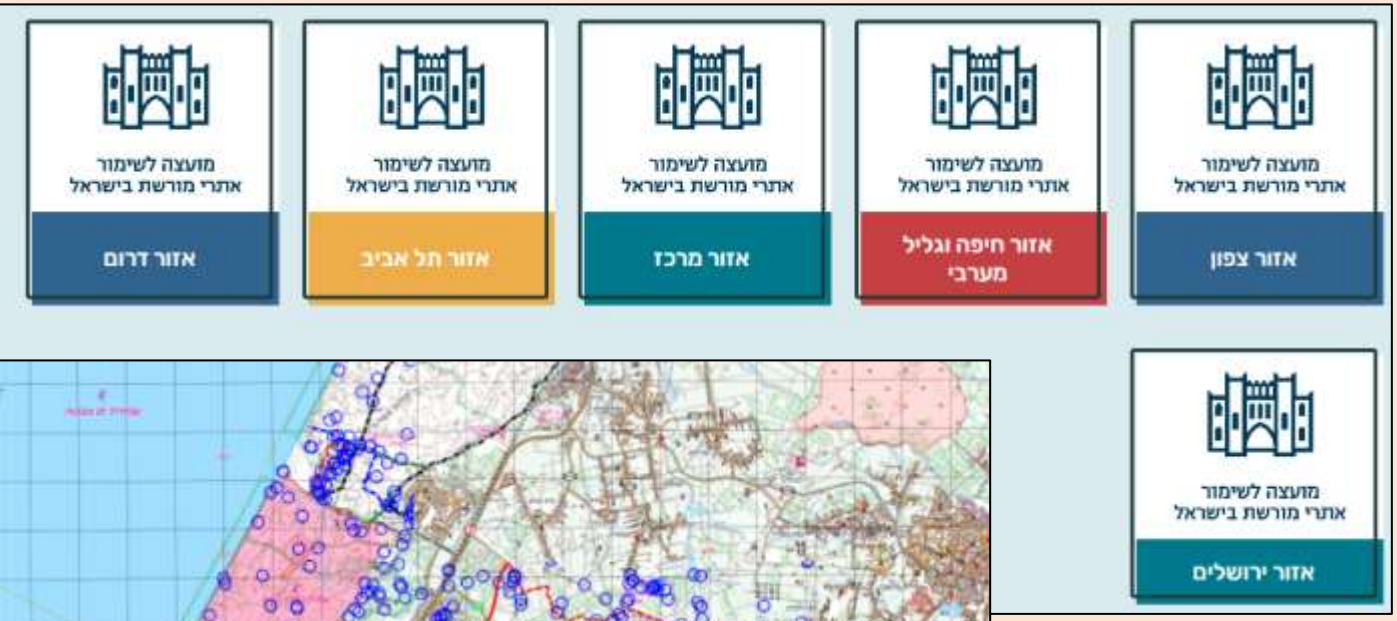

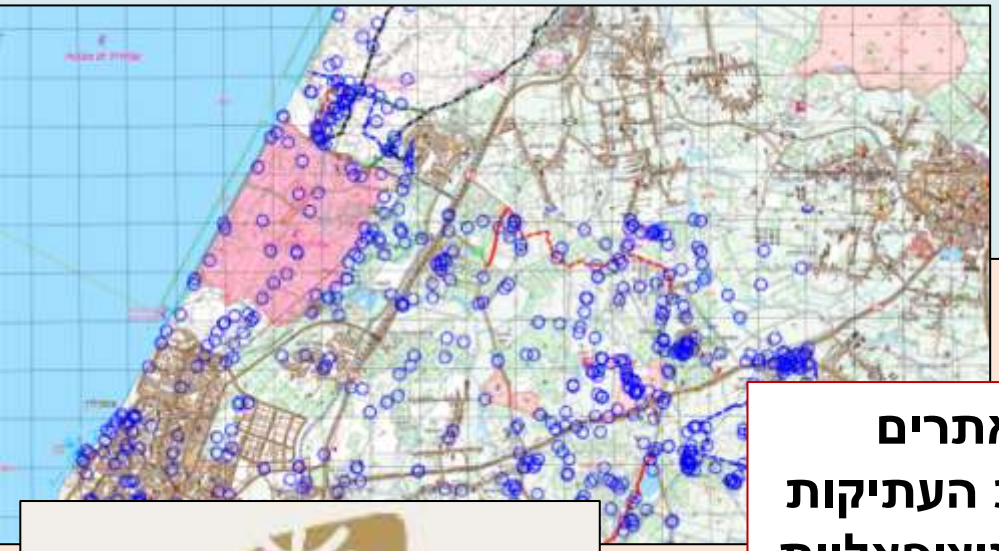

- ❑ רשימות האתרים של המועצה לשימור אתרים
- ❑ המאגר הלאומי לארכיאולוגיה של רשות העתיקות
- ❑ רשימות האתרים לשימור ברשויות המוניציפאליות
- ❑ האתרים המופיעים במפות של "עמוד ענן"
- ❑ אתר "שימור המורשת הבנויה" של מנהל התכנון

המאגר הלאומי לארכיאולוגיה

מינהל התכנון

המשמעות וההשפעה של נכסי מורשת התרבות המוחשית

נכסי/אתרי מורשת התרבות המוחשיים, ובמידה מסוימת גם נכסי התרבות הלא מוחשיים, משפיעים ומעצבים גם את הסביבה העירונית/המיושבת, וגם את מרחבי השטחים הפתוחים:

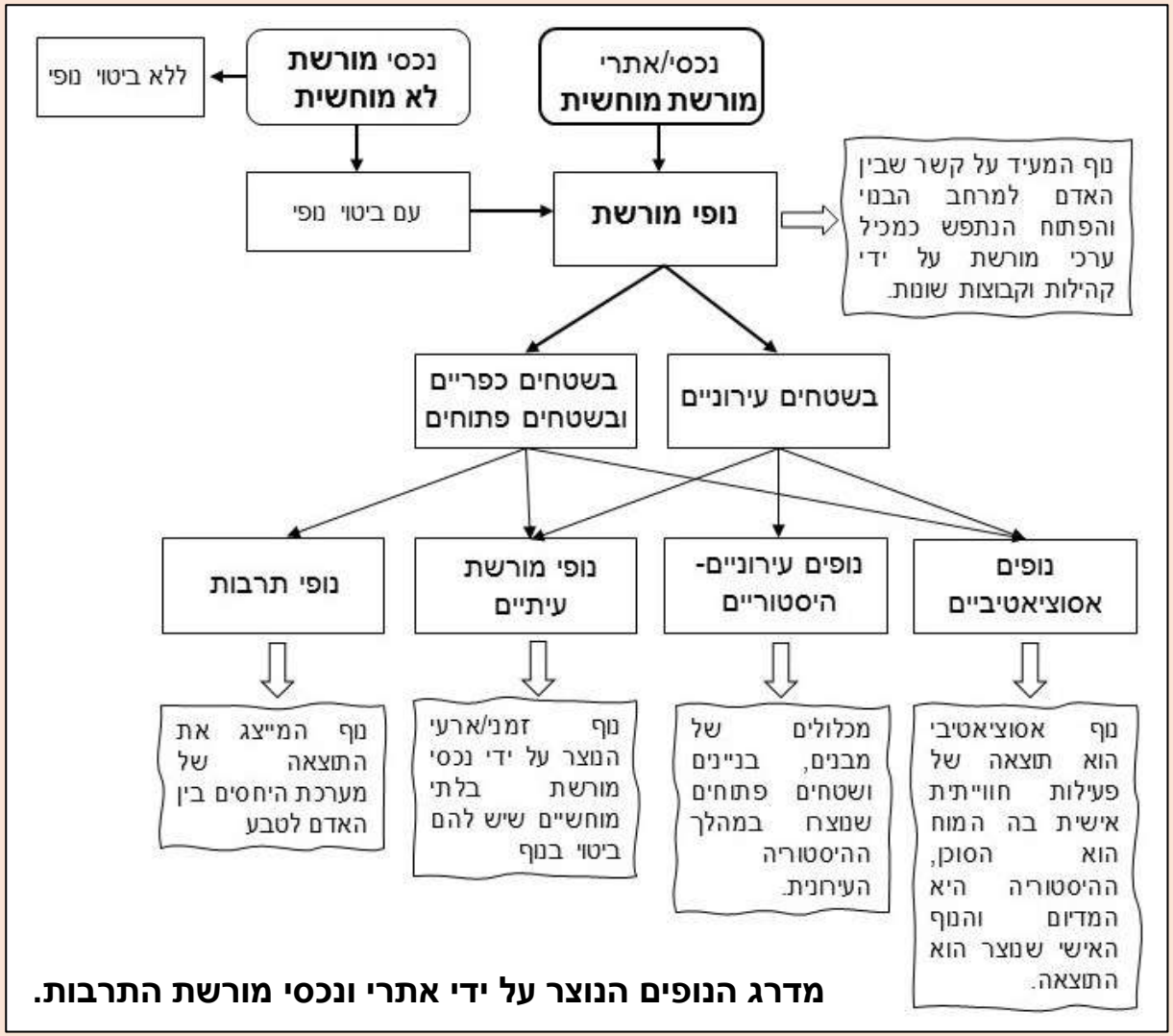

מדרג הנופים הנוצר על ידי אתרי ונכסי מורשת התרבות.

- **נכסי ואתרי המורשת יוצרים מגוון של נופים**, מוחשיים, אסוציאטיביים ועיתיים היוצרים סביבות רב-שכבתיות המיטיבות עם הפרט והחברה.
- **אתרי המורשת יוצרים סביבות מעניינות ומגוונות יותר** המעלות את איכות החיים בהן, מהוות מנוף כלכלי לפיתוח מסחר, תרבות ותיירות, ותורמות לחיזוק הקהילתיות.
- נוכחותם של אתרי ונכסי מורשת בשטחים הפתוחים **מסייעים בהגנה על הסביבה הטבעית** ומחזקים אותם כשטחים ערכיים וכשטחי חינוך פנאי.

נוף תרבות הוא נוף המייצג את "היצירה המשולבת של אדם וטבע". קיימת הבחנה בין **נוף תרבות מעוצב** - נוף שתוכנן ונוצר בידי אדם (למשל, הגנים הבהאים בחיפה ובעכו), לבין **נוף תרבות אורגני** - נוף המייצג תרבות, מסורת ואורחות חיים שהתפתחו באופן אורגני. להלן שתי דוגמאות לנוף תרבות אורגני.

נוף תרבות אורגני: ורדזיה, גיאורגיה – עיר המערות החצובות בהר.

נוף תרבות חקלאית: הטרסות החקלאיות ליד הכפר בתיר, הרי יהודה.

נופים עירוניים-היסטוריים. אלה מכלולים של מבנים ובניינים שנוצרו במהלך ההיסטוריה המקומית. מכלולים אלה הם מרקמים עירוניים שנדבכיהם התרבותיים והטבעיים אינם מוגבלים לתיחום הגרעין ההיסטורי או לתיחום המוניציפאלי העירוני.

נוף עירוני-היסטורי: כיכר השעון ביפו.

נוף עירוני-היסטורי: העיר העתיקה והר הזיתים, ירושלים.

ישנם נופים הנוצרים על ידי נכסי מורשת תרבות לא מוחשית שיש להם ביטוי בנוף, הן בנוף הבנוי והן בנוף הפתוח. נופים אלה הם ארעיים ברוב המקרים כיוון שהם קשורים לאירועים ומנהגים דתיים, למסורות של קרנבלים ומצעדים, לאירועי תרבות שונים ופסטיבלים הנהוגים במקום, וכיוצא בזה. ככלל, נהוג לכנותם **נופי תרבות עיתיים**.

נוף מורשת עיתי הנוצר במרחב הכפרי בתקופת "חג כל הקדושים" בצפון אמריקה.

נוף מורשת עיתי עירוני הנוצר בתקופת חג הסוכות בבני ברק.

סוג נוסף של נופי מורשת הם **נופים אסוציאטיביים**. לרוב הם נופים טבעיים, ולעיתים בשטחים מיושבים, המקיימים אסוציאציות דתיות, היסטוריות, אמנותיות או תרבותיות בעלות עוצמה, גם כאשר לא מצויים בהם שרידים משמעותיים לפעילות אנושית .

נוף אסוציאטיבי עם שרידים בשטח (המבצר הצלבני) - קרני חיטין, סיפור הקרב בין הצלבנים למוסלמים.

נוף אסוציאטיבי ללא שרידים פיזיים בשטח - עמק האלה, מלחמת דוד וגוליית.

אתרים היסטוריים בודדים

אתרים היסטוריים המצויים **בשטחים הפתוחים** מהווים במקרים רבים מוקד שסביבו השטח מוכרז כגן לאומי. אתרים אלה הופכים מוקד משיכה לתיירות ולאירועי תרבות עיתיים הנערכים בהם. אתרים אלה מסייעים גם בשמירת הסביבה הטבעית בהיותם מרכז לשירותים ומנהל סביבתי.

בניין בית הספר הישן (1908) לבנים שהפך בית לשלוש להקות מחול ומרכז לכנסים.

בניין בית הספר הישן לבנות (1908) שהפך למוקד תיאטרון

אתרים היסטוריים **בסביבה העירונית** יוצרים מתחמי בילוי, תרבות ותיירות ומוסיפים נדבך נוסף לרבדים המבונים של הישוב.

אבני מורשת

דוגמא נוספת לפוטנציאל השימור של אתר מורשת בודד בסביבה עירונית.

שרידי ח'אן אל-חילו העותומאני בלוד.

תכנית רעיונית לשימור והפעלת ח'אן אל-חילו להסעדה ותיירות.

הצורך בהנגשה ושימור של נכסי המורשת

שימור מוגדר כפעולה להבטחת המשך קיומם של נכסי המורשת. במהלך השנים התפתחו שלוש גישות לשימור:

1. **גישה היסטורית**, לפיה הנכס יספר את ההיסטוריה של המקום.
2. **גישה אדריכלית**, לפיה הנכס וסביבתו יעשירו את חווית המקום.
3. **גישה תרבותית**, לפיה הנכס יתרום לגיבושה של זהות תרבותית מקומית.

הסיבות והמטרות של שימור המורשת המוחשית

- בראיה הרחבה ביותר, שימור נכסי המורשת המוחשית דרוש כדי לקיים את תחושת היציבות וההמשכיות ההיסטורית שלנו הן כפרט והן כעם. אתרי המורשת הם חלק בלתי נפרד מתרבות, הם נכסינו התרבותיים הבנויים. וכפי שאמר יגאל אלון: **"עם שאינו מכבד את עברו, ההווה בו הוא חי דל ועתידו לוט בערפל"**.
- שימור המורשת המוחשית מאפשר ותואם פיתוח בר קיימא, שמטרתו להבטיח שמירת משאבים חומריים ורוחניים לנו ולדורות הבאים. כפי שמבקר המדינה אמר, אבדן נכסי המורשת המוחשית מדלדל את מטען הזיכרון הקולקטיבי ולכן מן הראוי לעשות לשימורם.
- שימור המורשת המוחשית חשובה להצלה מסכנת כיליון הנשקפת למאות אתרים ברחבי הארץ המהווים שרידים אותנטיים אחרונים לתהליכים היסטוריים, התיישבותיים וארכיטקטוניים שאפיינו את התפתחות התרבות הארץ-ישראלית.

הסיבות והמטרות של שימור המורשת המוחשית - המשך

- שימור המורשת המוחשית מאפשר ליצור סביבה עשירה ואיכותית יותר, סביבה שמכילה גם שכבות מהעבר, סביבה מעניינת יותר.
- שימור המורשת המוחשית מאפשרת היכרות של החברה עם העבר, מלמדת מהם ערכיה, יוצרת הזדהות עם המקום, מגבירה את רגש השייכות אליו ומעצבת את הדימוי העצמי של הפרט.
- שימור המורשת המוחשית יאפשר לקהילה להיות ולקחת חלק פעיל בהכרת העבר וכן להבין את ערכי המקום ולהפיק הנאה מהם. השימור מתייחס לא רק לעבר אלא גם להווה והנוסטלגיה הכרוכה בו מעניקה ערך לכל מה שהיה בעבר.
- שימור המורשת המוחשית מונעת הזנחה, השחתה והריסה של נכסי התרבות המקומיים והלאומיים.
- שימור המורשת המוחשית הוא כלי תכנוני לשיקום מתחמים ומנוף לפיתוח המסחר, התיירות והמגורים.
- שימור המורשת המוחשית מאפשרת להגן גם על המורשת התרבותית של אוכלוסיות מיעוטים המתגוררות בישראל תוך הדגשת ייחודם התרבותי והדתי.

הצורך בהנגשת המידע על שימור לציבור

הוא צעד הכרחי על מנת להניעו ולשתפו בשימור ובטיפוח אתרי המורשת

שיתוף הציבור בשימור עשוי להתקיים בדרכים הבאות:

1. הנגשה וחיבור למורשת המוחשית לסוגיה.
2. יצירת פעילויות חינוכיות וחברתיות להחייאת האתרים – לקבוצות נוער ולמשפחות.
3. **הפעלת מתנדבים** – בתיעוד, בצילום, בדיווח לרשויות, ביצירת תכנים דיגיטליים לאתרי המורשת.
4. איסוף, מחקר והנגשת מידע לציבור במגזין דיגיטלי וברשתות החברתיות, המהווים בסיס ידע למדריכים ולמתעניינים, ולפעילות חינוכית.
5. ריכוז דיווחים על מפגעים והעברתם לרשויות.

סיווג אתרי ונכסי מורשת התרבות המוחשית

סוג האתר	תיאור קצר	דוגמאות מישראל	דוגמאות מהעולם
אתרים ארכאולוגיים	שרידי תרבויות קדומות, חפירות	מגידו, חצור	פומפי
אתרים הסטוריים	ערים, מבצרים, ומבנים עתיקים	ירושלים העתיקה, מצדה	חומת סין, רומא העתיקה
אתרים דתיים	מקומות בעלי חשיבות דתית או רוחנית	כנסיית הקבר, מסגד אל אקצה	מקדש קרנק, כנסיית נוטרדם
אתרי מסחר וכלכלה	שווקים, דרכים, נמלים, גשרים	דרך הבשמים, נמל קיסריה	דרך המשי, שוק אל-חליל
אתרי תעשייה ומלאכה	טחנות, מתקנים ומפעלים היסטוריים	טחנות הירקון, בתי בד בגליל	מפעלי מלח, טחנות הקמח ההולנדיות
מורשת אדריכלית	מבנים בסגנון ייחודי, מתחמים עירוניים	העיר הלבנה	סביליה, העיר העתיקה בפראג
אתרי קבורה וזיכרון	מערות, בתי קברות, מצבות	מערת המכפלה, קברי נביאים בגליל	עמק המלכים במצרים, מוזולאום הלנקריה
נופי תרבות	נופים מעובדים לאורך הדורות	טרסות בהרי יהודה, חקלאות עתיקה בנגב	טרסות אורז, כרמי טוסקנה

קריטריונים ומידע להגדרת אתרי מורשת

קריטריון	מועצה לשימור אתרים	אמנת בורה 1988 איקומוס	שימור מקומי בישראל [גבעתיים]	שימור מקומי בישראל [פרדס חנה]	רשימת המורשת של ארה"ב	רשימת המורשת של קנדה	רשימת המורשת של אנגליה	רשימת המורשת של יפן	רשימת המורשת של אוסטרליה
ערך/תרומה היסטורית									
קשר לדמות היסטורית									
ערך אדריכלי - עיצובי/אסתטי									
ערך מדעי									
ערך חברתי/ קהילתי									
חותם של ראשונות									
תרומה להנצחת תקופה									
מאפיין תרבות והווי חיים									
ערך נופי/ היסטורי									
ערך בשיטות בניה וחומרים									
ערך ספיריטואלי/ אמונה/רגשות									
ערך אמנותי									
שלמות									
אותנטיות									

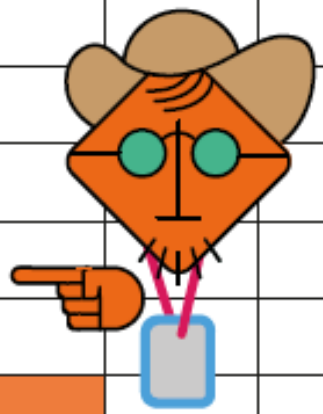

[1] יש לציין, כי כל הקריטריונים ותת הקריטריונים המוצעים בחוק התכנון והבניה (תיקון 13) התשנ"א כקווים מנחים לפעולות השימור ברשויות המקומיות, מתבססים על, וכוללים את, כל שבעת הקריטריונים שהוצעו על ידי המועצה לשימור אתרים.

הסבר לקריטריונים

ערך/תרומה היסטורית - אתר המהווה עדות לאירוע היסטורי בעל משמעות למדינה, ליישוב, או לאזור.

קשר לדמות היסטורית - אתר הקשור בחייה או בפעילותה של אישיות או קבוצת אנשים, שהשפיעו על תהליכים תרבותיים והיסטוריים.

חותם של ראשונות – אתר המהווה דוגמא לראשונות של תופעה מבחינה היסטורית, אדריכלית, חברתית, תרבותית, מדעית, טכנולוגית ואמנותית.

ערך אדריכלי - מבנה או מכלול מבנים בעלי אפיון ארכיטקטוני, המייחד תרבות וסגנון בנייה.

ערך עיצובי ואסתטי – מבנה או מכלול מבנים המצטיינים ביופי, או בציוריות, כמו גם אתרים המצטיינים בייחודיות נופית ובשילובם בסביבה הקרובה.

תרומה להנצחת תקופה – אתרים ו/או מבנים המסמלים תקופה מסוימת שחלפה בעיר או באזור.

ערך חברתי/קהילתי – ערך זה כולל את האיכויות אשר בעקבותיהם האתר הפך לחלק חשוב מזהות של קהילה או הפך למוקד חברתי מקומי או כללי לפעילות רוחנית. הוא כולל בתוכו גם את הערכים הרגשיים והסמליים הקיימים לגבי האתר עבור קבוצות שונות באוכלוסייה.

ערך מדעי – אתר ממנו הופק או ניתן להפיק מידע לגבי היסטוריה/אנשים/חברות/תרבויות ו/או מקומות, והדרגה שבה האתר תרם בעבר, תורם בהווה או יתרום בעתיד לפיתוח מידע חדש ומשמעותי.

ערך תרבותי ואורח חיים – אתר המאפיין תרבות חיים והווי של תקופה.

ערך בהדגמת שיטות בניה, חומרים וטכנולוגיה – אתר בעל ייחוד בשיטות בנייה ושימוש בחומרים, המהווה נידבך היסטורי בתרבות הבנייה.

ערך ספיריטואלי, אמונה ורגשות – אתר בו התרחשה פעילות ספיריטואלית ו/או פעילויות הקשורות למנהגי אמונה כמו גם אתרים המעוררים רגשות קרבה ושייכות אצל בני אדם.

ערך אמנותי – מבנים או אתרים בעלי משמעות אומנותית.

ערך נופי - אתר בעל ערך נופי היסטורי.

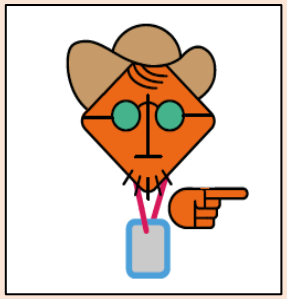

מה ידוע על האתר?
האם הוא אתר מורשת?

נוהל לרישום, תיעוד וצילום אתרי מורשת

על מנת לתעד ולצלם אתרי מורשת יש לנקוט בשתי פעולות מקדימות:

א. לקבל **מידע** על האתר על פי מכלול המידע שיוצג בהמשך.
ב. יש להשתמש במידע על האתר ולבחון אם הוא עומד בלפחות אחד מה**קריטריונים** (שיוצגו בהמשך) להגדרתו כאתר מורשת.

- "חבילת" המידע על האתרים המוצעת להלן היא מרבית ולכן חשוב למלא עבור כל אתר רק את מה שרלבנטי, או ידוע לגביו.
- מוצע לעיין באתר של מנהל התכנון העוסק ב – "שימור מורשת תרבות", על מנת לשאוב מידע על האתרים המופיעים במפות המערכת הממוחשבת שלהם ועל מנת לזהות אתרים מוגנים לעומת כאלה שאינם מוגנים.

שימור מורשת התרבות

מכלול המידע המוצע לרישום עבור כל אחד מאתרי המורשת הפוטנציאלים :

- פרטים ומידע על האתר
- שם האתר או מהותו
- סיווג טיפולוגי ופירוט מהותו (יוצג בהמשך)
- מיקום/כתובת
- סטטוס שימורי (מוגן ,מוכרז ,לא מוגן ולא מוכרז)
- שנת הקמה
- מידע היסטורי נוסף במידה וידוע
- מידע רלבנטי מאוכלוסיה מקומית
- שימוש נוכחי
- קריטריונים להגדרה כאתר מורשת (יוצג בהמשך)

סיווג טיפולוגי של אתרי מורשת בנויים – מורשת מוחשית

הסבר לסיווגים הטיפולוגיים

אזור

החלוקה הגאוגרפית היא: גולן, גליל עליון, גליל תחתון ועמקים, גליל מערבי, כרמל-מנשה, מישור החוף, פרוזדור ירושלים, שפלה, נגב צפוני ומדבר יהודה, הר ודרום הנגב, ערבה, ערים ראשיות (ירושלים, תל אביב וגוש דן, חיפה והקריות, באר שבע).

סיווג מבני

בניינים – כל אלה שנועדו לשמש אכסניה לכל סוג של פעילות אנושית.

מבנים – קונסטרוקציות תפקודיות הכוללות בעיקר תשתיות מסוגים שונים (למשל, גשרים, דרכים סלולות, בארות, אמות, מתקנים חקלאיים, וכיו"ב).

אובייקטים – מבנים ייעודיים כגון גלעדים, פסלים, מתקני שתייה, שרידי מכונות ומתקני תעשייה, וכו'.

אתרים/מתחמים מיוחדים – בתי עלמין, אתרי כרייה, נכסים הקשורים לאדם מסוים – כאלה המתפרסים מבחינה מרחבית על שטח יחסית רחב.

סיווג עיתי

ארכיאולוגי – כל מה שקדום לשנת 1700 לספירה.

היסטורי – כל האתרים שמתוארכים בין השנים 1700 ל- 1948.

עכשווי – כל האתרים המתוארכים אחרי 1948.

סיווג תכני

מהות האתר מבחינת שימושו ו/או תפקודו.

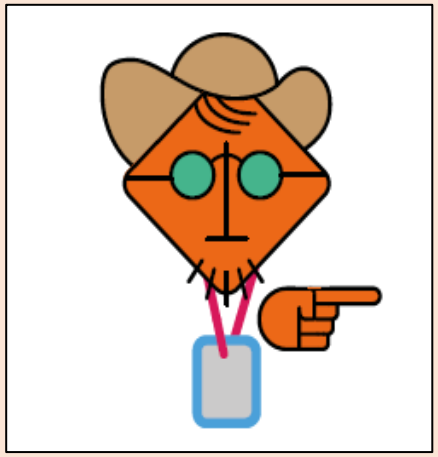

קריטריונים להגדרת נכס בנוי כאתר מורשת תרבות

- **הקריטריונים המוצעים בלוח המצורף** לצלמי ומתנדבי 'אבני מורשת' לצורך צילום אתר ו/או בניית קפסולת מידע, הם המרביים כפי שנראה בלוח ההשוואתי שהוצג לעיל. כיוון שהכוונה לעסוק במיוחד באתרים שאינם במסגרת מוסדרת, ו/או כאלה המוגנים סטטוטורית, יש בהחלט מקום לכלול גם קריטריונים שמעבר לשבעה שבשימוש המועצה לשמירת אתרים.
- כיוון שמדובר בעיקר באתרי מורשת מקומיים, אינני מציע לכלול את הקריטריונים האוניברסליים של שלמות ואותנטיות.
- **מספיק קריטריון אחד** מהלוח המצורף להגדרתו של אתר כנכס מורשת תרבות מוחשי.

קריטריון	התאמה לקריטריון
ערך/תרומה היסטורית	
קשר לדמות היסטורית	
חותם של ראשונות	
ערך אדריכלי	
ערך עיצובי ואסתטי	
תרומה להנצחת תקופה	
ערך חברתי/קהילתי	
ערך מדעי	
ערך תרבותי ואורח חיים	
ערך בהדגמת שיטות, חומרים וטכנולוגיה	
ערך ספיריטואלי, אמונה ורגשות	
ערך אמנותי	
ערך נופי	

אבני מורשת

תודה רבה

פרופ' אלי שטרן

19.2.26

